

gu aga jääb Eestis püsiva võrdlusfookuse tõttu pagulaskirjandus seostamata oma vaimse ja sotsiaalse keskkonnaga: lääne kirjanduse, aga ka kultuuriliste ja ühiskondlike arengutega.

Eesti pagulaste kirjakultuuri konteksti seisukohalt (aga miks mitte ka võrdlevas perspektiivis) avardanuks teost põhjalikum ülevaade kirjastamispoliitikast ja -praktikatest – ehkki siinkohal võib muidugi osutada paarile hiljutisele põhjalikule uurimusele.¹⁰ Kuidas tegeldi leviku, kirjastuste konkurentsi ja lugejaskonna kindlustamisega, kui palju oli viimaste hulgas aktiivseid lugejaid ja kui palju telliti kirjandust eelkõige toetusena kultuuri rahvuslikule missioonile? Mil määral tuli ette esteetilisi ja ideoloogilisi piiranguid või tsensuuri? Jne., jne.

See juhatab ühtlasi arvustust kokkuvõtva küsimuse juurde: kas „Eesti pagulaskirjanduse ajaloo” näol on tegemist kirjanduse või kirjakultuuri ajaloo? Teos näikse tahtvat olla mõlemat. Ühelt poolt teeb see sammu kirjakultuuri ajaloo poole, teiselt poolt aga seab normiks ja mõõdupuuks siiski ilukirjanduse. See laeb käsitluse paradoksiga: kui esmäärgiks on kogu kirjakultuuri sissearvamine, siis selgelt ei vasta kõik vaetud teosed klassikalise kõrge kirjandusajaloo nõuetele, neid ei õilista selleks isegi pagulus. Niisiis näikse teos püstitavat põhimõttelise küsimuse, kas pagulaskirjandusest tervikuna saabki üldse kirjutada klassikalist kirjandusajalugu? Ilmselt juhul, kui seda teha *homage*’iga pagulaskirjanike kunagistele püüetele kirjutada kogu eesti pagulaskirjandus üheks suureks, terviklikuks kirjanduseks. Kui aga tahta pagulaskirjandusele kehtvat ja mõistetavat tähendust Eesti (kultuuri)ajaloos, siis tuleks seda edaspidi ilmselt analüüsida avaramatest raamidest lähtudes.

Selle ülesande jaoks jääb „Eesti pagulaskirjanduse ajalugu” ilmselt pikaks ajaks üheks olulisemaks sillapeaks.

Linda Kaljundi

Kultuurimehe mälestused trükisõna ajaloo taustal

Arnold Everaus. Vaenukõis ehk ühe perekonna sidemed trükindusega. I kd. (Tartu), 2007, 432 lk.; II kd. 2008, 448 lk., III kd. 2008, lk. 352. Kirjastus Greif.

Viimase kahe aasta jooksul on lugejateni jõudnud kolm mahukat köidet Põltsamaa vahetust lähedusest pärit, Tartus tuntud kultuuritegelase Arnold Everausi mälestustest, mille pealkiri viitab trükindusele. Tegemist on üpris mahuka trükisega – ühtekokku 1232 lehekülge.

Autor on sündinud 1928. a. Uue-Põltsamaa vallas, mis hiljem ühendati Vana-Põltsamaa vallaga üheks Põltsamaa vallaks. Ta vanemad olid talupidajad – Põltsamaa linna vahetus läheduses, jõe kaldal asuva Pardi talu omanikud. Raamatu autor alustab oma suguvõsa käsitlust Pardi talu 18. sajandi peremehest Mihkel Meritsast. Seega on perekonnaloos seisukohalt ebatäpne I köite tiitellehel esitatud aastaarvude 1631–1940 esimene number. Autor ise märgib oma kommentaaris, et aastaga 1631 on ta tahtnud ära märkida Eesti esimese trükikoja, milleks oli Tartu Ülikooli trükikoda, asutamisaastat. Seega on autor oma mälestuste köidete tagapõhjuna pidanud trükiasjandust tähtsamaks perekonnaloost, aga ka ajaloost laiemalt.

Asudes kõigepealt siiski perekonnaloos juurde, mis ka raamatute pealkirjas on esikohal, märgime autori esitusest, et Mihkel Meritsa hilisemaks järglaseks Pardi talu peremehena oli Ado Merits, kelle peres sündis 11 last. Nendest poeg Hansu viis sama Võhma küla mees, meie kultuuriloos üldtuntud Karl August Hermann, Tallinnasse trükiladumist õppima ning nii sai temast selle ala üks esimesi meistreid Eestis, ühtlasi esimene selle elukutse mees sellest perekonnast. Trükiasjandus sai perekonna traditsiooniks, mille käsitlemine jookseb läbi ka vaadeldavatest raamatutest. Nende raamatute üks iseloomujooni on see, et autor ei esine

¹⁰ J. Kronberg. Tiibhobu märgi all. Eesti Kirjanike Kooperatiiv 1950–1994. Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, Tallinn, 2002. A. Valmas. Eestlaste kirjastustegevus välismaal. Tallinna Pedagoogikaülikooli Kirjastus, Tallinn, 2003.

minategelasena, vaid kõneleb selle asemel Arni (äratuntavalt Arnoldi) nimelisest isikust.

Mälestuste esimese kõite algust on autor küll tähistanud aastaarvuga 1631, kuid tegelikult käsitleb väljaande esimene raamat põhiliselt Eesti Vabadussõja ja Eesti Vabariigi aega enne Teist maailmasõda. Teine kõide koondub Teise maailmasõja aega alates konkreetsetl Eesti okupeerimisest Nõukogude vägede poolt ja lõpetades teise okupatsiooni algusega 1944. a. Kolmas ja seni viimane kõide haarab aega Nõukogude teise ja kõige pikema okupatsiooni ajal.

Autor Arnold Everausi esimesed kooliaastad möödusid Põltsamaal, kus tuli üle elada sõda ning selle raames toimunud tapatalgud ja muud juhmused. Mälestusraamatute autor ise sattus otseselt sõja küüsi päev pärast seda, kui ta oli saanud 16 aastat vanaks. Ta sai kutse tulla lennuväe abiteenistusse, mis algas õppustest Põltsamaa gümnaasiumi ruumides, kooli õues ja pargis ning jätkus õppustega Kuningamäel. Õige peatselt algas juba tegevteenistus ning selle käigus toimetati noormehed lennukiga Eestist välja Läti alale. Teenistuse käigus tabas abiteenistuse kolmest parajasti magavast poisist koosnevat salka punaväelaste ootamatu rünnak, mille käigus Saksa vormis poisid, nende seas kaks lätlast ja Arni, sattusid Vene vangistusse. Vangilaager saksa mundris meestest oli alles formeerimisel, aga Arni koos oma kahe lätlasest sõbraga pääses ootamatult hullemast, sest leidsid Nõukogude armee teenivad lätlased, kes lasksid koos oma kahest lätlasest sõbraga minna ka Arnil. Meie kangelane jõudis jalgsi tagasi kodumaale, ta laskus põlvili ja andis maapoisina maale suud. Nooruk pääses ka mahalaskmisest Vene sõdurite poolt, kuigi neile oli juba antud vastav käsk, ajendatuna sellest, et ta kandis saksa sõduri saapaid.

1944. a. sügisel sõitis noor Arnold Everaus Tallinnasse, et alustada trükitöölise ameti õppimist tädipoeg Albert Totsase juures, kes oli trükikoja „Oktoober” direktor. Alberti naine Salme, kellel endal lapsi ei olnud, võttis Arnoldi vastu nagu oma poja ja nii oli maapoisile loodud elukutse õpinguteks kõigiti soodsad võimalused ning trükitöö õppimine läks kõigiti edukalt. Nagu see tavaline oli, katkesid õpingud järgmisel kevadel, kui tuli minna koju, et abistada perekonda põllutöödel. Ootamatult tabas teda haigus, mis Põltsamaa haiglas diagnoositi kopsukelmepõletikuks. Haiguse süvenedes viidi noormees Tartusse tuntud arstiteadlaste juurde, kes diagnoosisid tuberkuloosi. Dr. E.

Laisaar pani Arnoldile õhkrinna, mida järgnevalt tuli korduvalt täita. Seisund oli üpris kriitiline, pikka aega oli ta rindkere teravalt valu täis, palavik kogu aeg mitte alla 38°. Positiivset mõju avaldas värske kevadõhk ja pikkamööda hakkas temani jõudma mõte, et on lootust ikka edasi elada.

Autori mälestuste järgi oli ta edasine tegevus 1948. a. peamiselt pillimäng, mida ta oli õppinud oma varasemas nooruses. Ta käis mängimas A/Ü Kultuurihoone estraadiorkestris, sealjuures eeskätt juubelitel ja aastapäevade pidustustel. Samal, 1948. aastal alustas tegevust A/Ü Kultuurihoone teatristudio, kuhu astunud 60 inimese seas oli ka Arnold Everaus. Õppetöö pidi kestma 4,5 aastat. Studio lõpetajaid oli 1951. a. lõpul ainult 5. Nende seas ei olnud Everausi, kuid pole kahtlust, et õpingud studios mõjutasid arendavalt tulevast autorit näitlejana isetegevuslikus teatris ja kultuuriategelasena.

Tööle orkestris ja õpingutele teatristudios lisandus vajadus minna maale, et aidata koduseid põllutöödel. Noormees pidi pendeldama tihti Tartu ja Põltsamaa vahet. Igatahes hakati teda Põltsamaal kutsuma juba Tartu poisiks. Iseäralikuks sündmuseks kujunes see, kui keegi Arnoldi sugulane sokutas ta ühe EKP Keskkomitee töötaja sünnipäevale, kus hilisem raamatute autor esines väitega, et maainimesena ei saa ta uskuda kommunismi saabumisse. Põhjenduseks tõi ta näite, et kui ta oli teinud pörsastele söögiküna ja kui esimene söök oli künasse valatud, olid pörsad tormanud kiunudes küna juurde üksteist eemale tõugates. I. Käbin oli vastanud, et siga ei saa kasvatada, tema jääb samaks, inimest saab kasvatada ning õpetada. Arnold julges keskkomitee sekretäri ärritada vastuväitega, et kommunism ei saa eksisteerida seapörsaste käitumise näitel.

Tartus kohtus Arni (Arnold) oma leeriõe Õilmega, kelle korterikaaslasel oli Tartu Pedagoogilises Instituudis matemaikat õppiv Maimu. Kohtumine Maimuga viis ilusa ja õnnetoova armastuseni. 23. detsembril 1950 pidi Arni (Arnold) küsima end kaheks tunniks töölt vabaks, et registreerida abiellumine. Abielust sündis 5. jaanuaril 1953 tütar Hele, kellest sai pärast õpinguid Tartu Ülikooli arstiteaduskonnas maailmatasemega kirurg, kes alustas meil operatsioone luuüdi siirdamiseks (vt.: Üdini tungimine. Koostaja Kati Murutar. Elmatar, 2008).

Pöördugem kõige selle tagapõhjuna mälestuste autori ametialase tegevuse ja elukutse juurde. Pärast sõda oli Arnold Everaus koolipoiss

Tartus, kuid seejärel suundus mälestuste I köite ümbrispaperi andmetel perekonnatradiitsiooni järgides õppima Moskva Polügraafiainstituuti, aga ka sealsesse Patendiinstituuti. Lugejatele esitatud tekstis ei räägita küll üldse õpingutest Moskvast. 1950. a. sai Arnold Everausi põhitöökohaks Tartu trükikoda, mis tol ajal kandis Hans Heidemanni nime (autor meenutab, et avalduse trükikoja tööliseks saamiseks kirjutas ta Hans Heidemanni nimele). 1953. a. viidi noor trükitooline „Postimehe” endise trükikoja baasil moodustatud „Tartu Kommunisti” trükikoja kirjaladumise tsehhi ülemaks. 1959. a. ühendati kõik Tartu trükikojad üheks – Hans Heidemanni nimeliseks trükikojaks. Trükikojas töötas mälestuste autor 40 aastat, esialgu töölisena ladumise-, trüki- ja köiteosakondades, aga oli seejärel meister, tsehhiülem, tootmisjuht, insener ja peainsener. Arnold Everausi viimaseks ametinimetuseks oli trükikoja tootmisosakonna vaneminsener.

Trükikojas töötades tuli mälestuste autoril Nõukogude okupatsiooni tingimustes üle elada mitmeid tõsisemaid konflikte ülemustega. Kõige tõsisem nendest tekkis seoses sellega, kui trükikoja kaadriteülem, kes oli samaaegselt ka partorg, andis kõigile käsu tuua järgmiseks hommikuks tema lauale avaldused kommunistliku partei liikmeks astumiseks. Arnold, kes oli tsehhiülem, keeldus sellest, kuigi teda ähvardas vallandamine. Järgnevalt tuli tal käia ka „hallis majas” ülekuulamisel, kusjuures talle esitati süüdistus, nagu oleksid tal salajased raadiosaatjad. Siiski laabus kõik ilma töökohta kaotamata. Kahtlemata aitas Arnoldil vastu seista mälestustes märgitud asjaolu, et trükikoja töötajaskond oli peamiselt eestikeelne ja eestimeelne.

Oma kultuurihuvidest lähtudes kirjutas Arnold Everaus artikleid ajalehtedele ja ajakirjadele, aga ka mõned näidendid, mille esitamisel esines näitlejana ka autor. Lisaks kaalukatele osadele näitemängudes hakkas Arnold Everaus oma kõneosavuse ja esinemisoskusega üha rohkem esinema leinatalitustel, pulmaisana ja lapseristsetel. Rahva seas hakkas ta üha rohkem tuntuks saama ilmaliku pastorina. 1988. a. lõpetas Arnold Everaus kiitusega leinatalituse läbiviijate kaugõppekooli. Olles ära kuulunud terve rea loengukursusi ja kirjutanud lõputöö teemal „Laulupeotegelaste mälestamisest”, anti talle leinakõneleja kvalifikatsioon.

Omaette probleemiks on võib-olla kõigi köidete pealkirja põhinimetus „Vaenukõis”. Pealkiri viitaks nagu millelegi, mis on seotud

mingi jätkuva vaenuga. Autor ise esitab aga ka seletuse Eesti Entsüklopeediast, mille kohaselt vaenukõis on vaenusääse vakkade rongkäik, mille läbimõõt on kuni 15 cm ja pikkus kuni 4 m. Autor esitab ka rahvapärase seletuse.

Vaadeldavate memuaaride eripäraks on see, et ajaloo järgi suuremateks osadeks jagunevate raamatute tekst koosneb kolmest omavahel läbi põimunud osast. Esimene neist on autori vahetud memuaarid Arni tegevuse ja mõtete kujul, mida me äsja refereerisime. Teiseks osaks on käsitletaval ajal rajatud ja tegutsevad trükikojad ja nende väljaanded. Kolmanda osa moodustavad perioodi ja selle üksikküsimusi käsitlevad katkendid raamatutest ning ajalehtedest ja ajakirjadest, osalt ka dokumendid, mõnikord aga ka katkendid raamatutest ja artiklistest, mis olid ilmunud varem, aga mida autor oli sel ajal lugenud. Neile lisanduvad arvukad illustratsioonid, sealhulgas isikute portreed. Kõik see annab autori mälestustele hoopis laiemat ilmet, kui me saaksime ainult autori enda sõnadest. Nii on mälestused nagu ajalooteaduse eriharuks loetud **mentaalteedi ajalugu**. Saame teada, kuidas inimesed elasid ja mida nad mõtlesid. Ühtlasi jätkavad katkendid raamatutest ja ajakirjadest mulje, nagu seisaksime raamatukogus raamaturiigi ees sealt raamatuid haarates ja neist meid huvitavaid asju otsides. Sageli tekib tunne, et tahaks lugeda edasi, isegi siis, kui raamat on varem läbi loetud. Seega on Arnold Everausi mälestused ka nagu agitatsioon tungimiseks ajaloo ja kultuuriloo sügavustesse, sealjuures mitte niivõrd poliitilistes diskussioonides, vaid ikka küsimuses, kuidas inimesed elasid ja mida nad mõtlesid.

Püüdes mälestuste pealkirjale osutades jälgida trükinduse ajalugu, peame tegema piirangu, et kõne all ei ole siiski trükindus ei selle tehnilises ega trükikunsti mõistes, vaid organisatoorses ja administratiivses mõistes, mis tähendab trükikodade ja osalt ka kirjastuste ajalugu, kuigi käsitlemist vajavate küsimuste hulk ei võimaldanuks mälestuste suurele mahule vaatamata süstemaatilist käsitlust anda.

Omaette probleem on see, et nii mõnedki memuaarides esitatud omaaegsed artiklid ja elulugude-seeriad oleksid vajanud tänapäeva lugejale kommentaare, nagu meie, ajaloolased, oleme harjunud, aga see oleks ilmselt nõudnud liiga suurt ajalooalast lisatööd. Võtkem siis neid dokumente ja artikleid endid kui kommentaare.

Kirjanduskatked jagunevad omakorda kahte eri ossa: ühelt poolt fotod tekstidest,

teise osana aga tekstide või nende katkendite äratrükid. Kahjuks on paljudel fotode ja äratrükide tekstidel jäänud tähed nii väikseks, et tavalisele lugejale ei ole nad loetavad. On vajalik eriti terav silmanägemine või erilised prillid, aga see ahvatleb jätta tekstid lugemata, et vaadelda neid kui ainult illustratsioone. Vaadeldud raamatute teaduslikku väärtust tõstab see, et igas kolmes köites leiduvad ka mitmed tabelid, osalt alfabeetsed, mis võimaldavad kergemini leida meid huvitavaid konkreetseid andmeid. Selliste tabelite hulka kuulub näiteks ka II köites esitatud andmestik kõikides Eesti linnades tegutsenud valitsusasutuste, aga ka koolide, haiglate ja teiste asutuste kohta koos neid asutusi juhtinud isikute nimedega. (II, lk. 138–151) Seejuures oleks oodanud igale köitele siiski ka tavakohast sisukorda.

Püüdes anda üldhinnangut mahukaid köiteid haaravatele mälestustele, tuleb hinnata ülimalt suurt tööd, mida autor on teinud kõige selle kokkupanekul.

Võib märkida suuri võimalusi lugejatele suhkeldumaks meie ajaloo sündmustesse kohalikul ja üksikisiku tasandil, teiselt poolt mälestuste endi võimalikku uppumist ebasüstemaatiliselt esitatud kirjanduse katkenditesse.

Helmut Piirimäe

Vabariigi lapse pilguga

Hellar Grabbi. Vabariigi laps. Mälestuslikud esseed. Ilmamaa, Tartu, 2008. 380 lk.

Selle üle, et viimastel aastatel nii arvukalt memuaare ja päevikuid trükivalgust on näinud, saavad ajaloo huvilised lugejad ainult rõõmustada. Hellar Grabbi mälestusteraamat on teiste seas mõneti erandlik, sest tänapäeval pole enam eriti loota memuaare isikuilt, kes esimesel iseseisvusperioodil tookordse ühiskonna tippudega nii tihedasti kokku oleks puutunud.

Hellar Grabbi nimi on Eestis laialt tuntud. Ta sündis 29. septembril 1929 sõjaväelase pojana, põgenes 1944. aastal Saksamaale, siirdus 1949. aastal USA-sse, kus lõpetas 1959. aastal Columbia ülikooli. Järgnes töö Kongressi raamatukogus, kakskümmend aastat raadiote „Vabadus” ja „Vaba Euroopa” kommentaatorina ning alates 1965. aastast Mana toimetaja ja väljaandjana.

Taasiseseisvunud Eestis on lugejatel juba olnud võimalus H. Grabbi artiklite, mälestuskatketete ja mitme raamatuga lähemalt tutvuda. Ja viimasena, 2008. aastal ilmunud mälestusteoses kujutatakse noore Hellari, tema perekonna, aga ka koolikaaslaste ja sõprade-tuttavate elukäigu kaudu justnagu kogu rahva heitlikku saatust suurtes ajalootormides.

Teose „Vabariigi laps” alapealkiri „Mälestuslikud esseed” viitab, et tegemist pole tavaliste memuaaridega. Autor on nagu ühe silmaga vaadanud ja ühe kõrvaga kuulnud kõike seda, mida lapsepõlves näha ja kuulda oli, aga teise silma ja kõrvaga talletanud hiljem kuuldu ja kogetu, mis on võimaldanud lapsepõlvemälestusi täpsustada. Lisaks on ta kohati suhkeldunud kujutlustemaailma, esitades teatud sündmusi ja situatsioone sellistena, nagu neid tema isa Herbert Grabbi kogeda võis. Tulemuseks on otsekui ühe kadunud maailma stereoskoopiliste piltide jada.

Mälestusteraamat algab noorukesele Hellarile igavesti mällu sööbinud pildiga sellest, kuidas Tondi sõjakooli ülem kolonel Grabbi ühel hämarduval õhtupoolikul kinnitas revolvrükabuuri võõrihma külge, vahetas emaga mõned laused ja astus uksest välja. Aknast oli näha mööduvate sõdurite kolonne. Ema hilisema jutustuse kohaselt ütles isa enne väljumist: